

1905-1906-Cİ İLLƏRDƏ GƏNCƏDƏ ERMƏNİ TƏXRİBATINDAN BƏZİ FAKTLAR

SOME FACTS FROM THE ARMENIAN PROVOCATION IN GANJA IN 1905- 1906

İlkin Namiq Oğlu MƏMMƏDZADƏ

Ağcabədi Rayon Təhsil Şöbəsinin məsləhətçisi. Gəncə, Azərbaycan.

ilkin.mammedzade@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1437-4623

XÜLASƏ

Məqalənin əsas məzmununu XX əsrin əvvəllərində Gəncə şəhərində ermənilər tərəfindən azərbaycan türklərinə qarşı törədilən qırğınlar və onu doğuran səbəblər təşkil edir. Xalqımıza qarşı törədilən bu dəhşətli soyqırım aktının artaraq daha da faciəli şəkil alacağını anlayən ziyalılarımız müdafiə təşkilatları yaratdılar. Xalqımız bu təkilatların ətrafında birləşərək erməni terrorçularının bu çirkin əməllərindən silahlanaraq müdafiə olunurdular. Həmçinin xalqımız birlikdə hərəkət edərək cinayətkar əməlləri ilə məşhur terror təşkilatı olan Daşnaksütyun partiyasının erməni quldurlarına və bu hadisələ göz yuman ermənipərəst çar məmurlarına layiqli dərs verirdilər. Bu hadisələr nəticəsində xalqımız öz yaşadıkları şəhərdə öz məhəllələrini tərk edirdilər. Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin köməyi ilə öz məhəllələrindən didərgin düşmüş azərbaycan türkləri şəhərin onlar üçün ayrılmış yerlərində məskən saldılar. Sovet hakimiyyətinin süqutundan sonra Gəncədə 1905-1906-cı illərdə baş verən qanlı hadisələrin yetərincə dərindən tədqiq edilməməsi və ümumiyyətlə şəhərin tarixinin düzgün araşdırılmasına soyuq münasibət göstərilməsi olduqca təəssüf doğurur. Bunları nəzərə alaraq mövzu ilə bağlı doğuran səbəblərin obyektiv şəkildə, öyrənilməsi tədqiqatın başlıca yeniliyini təşkil edir.

Açar sözlər: *Gəncə, erməni-azərbaycanlı davası, azərbaycan türklərinin soyqırımı, erməni terroru, 1905-ci il erməni müsəlman davası, "Difai" partiyası, qırğın, soyqırım, terror*

ABSTRACT

The main content of the article is the early XX th century in Ganja is the massacres against of Azerbaijanian turks committed by Armenians and its causes. Realizing that this terrible act of genocide committed against our people will increase and become even more

tragic, our intellectuals created defense organizations. Our people united around these organizations and defended themselves against these ugly acts of Armenian terrorists. Also, our people acted together and taught the Armenian bandits of the Dashnaktsutyun party, a terrorist organization known for its criminal activities, and the pro-Armenian tsarist officials who turned a blind eye to this incident. As a result of these events, our people left their neighborhoods in the city where they live. With the help of the Ganja Muslim Charity Society, Azerbaijani Turks who were expelled from their neighborhoods settled in the areas reserved for them in the city. The article reflects the establishment of armed defense organizations to prevent the genocide, the fact that our people acted together and taught the Armenian bandits a decent lesson, pro-Armenian government officials turned a blind eye to these events and the population left their neighborhoods in their hometowns. The bloody events that took place in Ganja in 1905-1906 after the collapse of the Soviet government have not been sufficiently studied. It is also unfortunate that there is a cold attitude towards the study of the city's history. With this in mind, an objective study of the causes of the topic is the main novelty of the research.

Key words: *Ganja, armenian-azerbaijanians conflict, massacres of azerbaijanian turks, armenian terror, armenian-muslims conflict, the party of "Difai", massacre, genocide, terror*

1. GİRİŞ

XX əsrin başlanğıcında baş verən iqtisadi böhranın dərinləşməsi, Rus-Yapon müharibəsində çar Rusiyasının məğlub olması və burjua-demokratik inqilabının genişlənməsi ümumrusiya ərazisində geniş xalq çıxışları, ümumi tətilər, silahlı nümayişlər və kütləvi azadlıq hərəkatına səbəb oldu. Hökumət bu çətin vəziyyətin qarşısını almaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Bu tədbirlərdən biri xalqları etnik və dini mənsubiyyətinə görə bir-birinə qarşı qoyaraq qırdırmaq siyasəti idi. Çar Rusiyası bu tip üsuldən Polşada, Baltik sahili ölkələrində və digər milli ucqarlarda istifadə etmişdir. Təsadüfi deyil ki, Rusiya imperiyası "xalqlar həbsxanası" adlanırdı. İmperiyanın əsarətində olan xalqlar bir-birinə qarşı qoyulur, milli ləyaqətləri təhqir edilir, qan yaddaşları unutturulur və soyköklərindən uzaqlaşdırılırdılar. Müstəmləkəçilik siyasətindən inzibati bölgü nəticəsində xalqların tarixi sərhədləri pozulmuşdur. Ona görə də qonşu millətlər arasında münaqişə salmaq üçün bəhanələrdən istifadə vaxt istifadə etmək mümkün idi. Bu tip siyasəti fərqli dinlərə etiqad edən qarışıq millətlərin yaşadığı Qafqaz regionunda həyata keçirməyə başladılar [Vəliyev, 2009, səh-118]. Bu qırğınları həyata keçirtmək üçün isə "Türksüz Böyük Ermənistan" xülyası ilə yaşayan mənfur "Daşnaktsutyun" və "Hınçak" partiyasının erməni quldurlarından bir alət kimi istifadə

etdilər. Ermənilər bundan istifadə edərək yerli etnik azərbaycan türklərinə qarşı etnik soyqırım aktı həyata keçirməyə başladılar. Bu qırğınlar dövlət səviyyəsində olduğu üçün çarın Cənubi Qafqazdakı yüksək rütbəli məmurları erməniləri silahlandıraraq onlara dəstək olurdular. Onlar günahsız insanların faciəsinə qəsdən göz yumur, ordu və polis bu milli qırğın soyuqqanlıqla seyr edirdi. 1905-1907-ci illərdə Tiflis, İrəvan, Göyçə, Naxçıvan, Qarabağ, Gəncə, Bakı və digər ərazilərdə dinc azərbaycanlılara amansızcasına divan tutulmuş, şəhər və kəndlər yandırılmış, uşaqlar, qadınlar, qocalar tarixdə görünməyən qəddarlıq və vəhşiliklə öldürülmüş [Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2007, səh-87-88]. Onu da demək lazımdır ki, əvvəlcədən silahlanmalarına, silahdan nisbətən yaxşı istifadə etmələrinə və hərbi işdə təcrübəli olmalarına baxmayaraq, döyüşlərdə daha çox itki verən, meydandan qaçan və məğlub olan da ermənilər idi. Əməllərinə görə çar hökuməti tərəfindən cəzalandırılmayan ermənilərin “Daşnaksutyun” partiyasının quldur silahlı dəstələri daha da azğınlaşdırdılar. Çar hökumətinin xəyanətini anlayan Azərbaycan türkləri milli burjuaziya, mülkədarlar və ziyalılar milli qırğınlar faciəvi hal aldığı üçün ermənilərin silahlı təcavüzündən özlərini müdafiə məqsədi ilə müxtəlif təşkilat və partiyalar yaratmağa qərar verdilər. Bunlardan “Qeyrət”, “Müdafiə”, “Difai” və s. partiyalar erməni quldurlarına qarşı xalqımızı müdafiə etməkdə əsas rol oynamışdılar [Şeyxzamanov, 1997, səh-319]. Qırğınların ilk qızgıncımı Bakıda baş verdi. 1905-ci ilin fevralın 6-da Karapet bağında ermənilər Ağarza Babayev adlı azərbaycanlıyı öldürürlər. Bunun qisasını müsəlmanlar Artyom adlı ermənidən aldılar. Sanki neftə od vurdular. Bundan sonra ara qızıxdı, qisas dalınca qisas... Kütləvi qırğın belə başladı və yanğın alovu sürətlə yayılaraq Naxçıvan, Şuşa, İrəvan, Zəngəzur və s. yerləri bürüdü [İsayev, 2008, səh-273]. Bu qanlı hadisələr Gəncədən də təsirsiz ötürmədi. Gəncədə baş verən əsas toqquşmalar 1905-ci ilin noyabr ayında baş versə də Yelizavetpol qəzasının digər yerlərində müxtəlif vaxtlarda da bu tip cinayət halları müşahidə edilmişdi.

2. Məqalənin mənbəşünaslıq bazasında istifadə olunan mənbələrin şərh.

Mövzunun mənbəşünaslıq bazası xeyli müxtəlifdir. Buraya arxiv qaynaqları, sənədli publikasiyalar, memuarlar və dövrü nəşrlər daxildir. Bununla belə, müxtəlif vaxtlarda, xüsusilə də, SSRİ-nin süqutundan sonra bəhs olunan mövzuya dair bəzi sənədlər nəşr olunmuşdur ki, məqalənin yazılmasında onlardan geniş istifadə olunmuşdur. Bu dövrdə Gəncə və digər ərazilərdəki qırğınların şahidi olmuş müəlliflərin əsərləri 1905-1906-cı illərdə baş vermiş hadisələri ətraflı öyrənmək üçün əsas mənbə hesab edilir. Bu müəlliflərdən Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı illər”, Mir Möhsün Nəvvabın “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası”, və s. əsər və tarixi materialların zənginliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəlliflər ermənilərin Yelizavetpol, Bakı, İrəvan və Tiflis

quberniyalarında törətdikləri qırğın və faciələr haqqında ətraflı bilgi verməklə yanaşı, “erməni-azərbaycanlı davasının” baş verməsinin səbəblərini də göstərmişdir. M.S.Ordubadı “Qanlı illər” kitabını o dövrdə yerlərdə olan və ermənilərin azərbaycan türklərinə qarşı etdiyi soyqırımını öz gözləri ilə görən müxbirlərin ona göndərdikləri 254 məktub əsasında yazıldığını qeyd edir. O, bu əsərdə hadisələrə əsas səbəb kimi “Daşnaksütyun” partiyasının qəddar əməllərini və müsəlmanların böyük əksəriyyətinin elmsizliyini, silahsız olmalarını və müasir işlərdən uzaq olmalarını göstərir. M.M.Nəvvab isə öz əsərində Qafqazın müxtəlif yerlərində ermənilərin xaqımızın başına gətirdiyi qırğınların miqyasını və Dağlıq Qarabağ probleminin tarixi köklərinin mahiyyətini göz önünə qoyur.

Bu günə dək 1905-1906-cı illərdə Gəncədə və digər yerlərdə baş verən soyqırım aktları mümkün olduğu qədər araşdırılmamışdır. Həmin dövrün mənbələri, mətbuat materialları tədqiqata cəlb edilməmiş, erməni və xarici müəlliflərin əsərlərinə müraciət edilməmişdir. 1905-1906-cı illərdə “erməni-azərbaycanlı davasının” şahidi olmuş bəzi müəlliflərin əsərləri mahiyyəti ilə təhrif olunsay belə həmin hadisələri ardıcılıqla yazmaq və müəyyən ümumiləşmələr aparmaq üçün etibarlı mənbələr hesab edilə bilər. Bu tip mənbələrdən İtaliyan diplomatı və səyyahı olan Luici Villarinin “Qafqazda alov və qılınc” (“Fire and Sword in the Caucasus”) və İ.Alibeqovun “Yelisavetpolun qanlı günləri cəmiyyətin mühakiməsi qarşısında” və s. əsərlərini misal göstərə bilərik. Luici Villari həmin əsəri Qafqazda səfərdə olarkən Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Gəncə kimi qaynar nöqtələrdə gördüklərinin nəticələri əsasında yazmışdır. Əsərdən məlum olur ki, onu müşayiət edən tərcüməçinin erməni olması, səfər etdiyi yerlərdə əsasən erməni ziyalıları və din xadimlərinin əhatəsində olub onlarla söhbətlər aparması əsərin ermənipərəst bir mövqedə yazıldığını göstərir. İ.Alibeqovun əsərindəki yazılanların əksəriyyəti hadisələrin əsas səbəbkarı kimi azərbaycan türklərini göstərsə də, mahiyyət etibarilə təhrif olunsay belə bu əsər Gəncədə baş verən hadisələr haqqında tədqiqatçılara olduqca ətraflı məlumat verir.

3. 1905-ci ildə Gəncədə milli münafiqşəni şərtləndirən amillər

Gəncədə baş verən qırğınların əsas təşkilatçısı şəhərin “Kilsəkənd” məhəlləsində fəaliyyət göstərən erməni “Daşnaksütyun” partiyasının silahlı dəstələri və onlara dəstək olan çar məmurları idi. Onlar şəhərdə ermənilərin sıx yaşadığı məhəllələrdə, işlədiyi bağlarda və ticarət etdiyi bazarlarda pusqu quraraq buradan keçən azərbaycan türklərinə qəfil hücum edib öldürürdülər. Gecə vaxtı özləri tərəfindən öldürülən erməni və rus əsilli şəxsləri müsəlman məhəllələrində küçənin ortasına ataraq hadisəni azərbaycan türklərinin üzərinə atmağa çalışırdılar. Sonra bunu bəhanə edərək soyqırım aktı təşkil edirdilər. Gəncədə baş verən əsas hadisələr 1905-ci ilin noyabrın 18-də cərəyan etməyə başladı. [Парирева, 1906 səh-254].

Belə ki, Yelisavetpol qəzasının Toğana kənd sakinləri evlərinə üç at yüklü buğda apararkən yolda erməni silahlı dəstələri tərəfindən gülləbaran edildilər. Nəticədə kəndlilərdən ikisi öldürülür və sağ qalan digər yoldaşları canlarını qurtarıb qaçaraq şəhər polisində xəbər verməyə gedirlər. İ. Alibeqovun məlumatına görə, bu hadisələri alovlandıran general – qubernator Takayşvili qırğınların başlanmasından iki gün əvvəl Gəncəyə gəlmişdi. O, Azərbaycan türklərini xahişini nəzərə alaraq cinayət baş verən yerə kazak dəstələri göndərsə də onlar ermənilər tərəfindən atəşə tutulur [Алибегов, 1906 səh-22]. Polislər hadisəni araşdırarkən cinayəti Gəncənin erməni sakinləri olan terrorçu “Daşnaksütyun” partiyasının üzvləri Avetis Avetisov, Qriqor Tiyunov və onların yoldaşlarından ibarət dəstənin törətdikləri məlum olur. Bu hadisədən bir qədər sonra silahlı erməni dəstələri Hacı Məhəmməd Hüseyn Rəfiyevin və digər müsəlmanların mağazalarına atəş açaraq qaçmağa başladılar. Atışma səsləri artıq şəhərin digər müsəlman məhəllələrinə yayılsa da Azərbaycan türkləri əvvəlcədən hərbi hazırlıqsız olduqları üçün erməniləri cavabsız qoyurdular. Ermənilər onlara qarşı əvvəlcədən planlaşdırılmış şəkildə yeni təxribat hazırlayırdılar. Bunun üçün silahla tədarük görərək özlərinə kömək çağırmışdılar. Bu çağırış əsasında köməyə hər yerdən silahlı erməni dəstələri gəlirdi. Məsəl üçün Qarabağdan Barseğın oğlu Sancanın başçılığı ilə silahlı erməni dəstələri gəlmişdi. Şəhərin müsəlman əhalisi isə hər şeydən xəbərsiz öz işləri ilə məşğul olurdular. [Nəvvab, 1993, səh-47]. Müsəlmanların saflığını görən erməni silahlıları daha da azğınlaşaraq şəhərin müsəlmanların sıx olduğu bazar, karvansaray və sair yerlərdə dükanlara hücum edir, qarət edir və yandırır dılar. Noyabrın 19, 20 və 21-də bu tip kütləvi atışmalar davam etdi. Həmin vaxtlar şəhərdəki kazakların komandiri Fleyşerin əmri ilə böyük bir kazak bölüyü şəhər meydanına girdi. Bu zaman şəhərin Dördyol və Sofulu məhəllələrindən naməlum şəxslər tərəfindən kazaklara yaylım atəşi açıldı. Kazaklar meydanda bir neçə yaralı və cəsədlərini ortada qoyaraq cəld geri çəkilib yox oldular [Şeyxzamanov, 1997, səh-25]. Bu hadisə müəmmalı olaraq qalsa da burada əsas məqsədin şəhərin müsəlman əhalisini qorxutmaq, aranı qızıqdırmaq və ya olan hadisələri Azərbaycan türklərinin üstünə atmaq idi. Bundan sonra şəhərin sıra adlı-sanlı şəxsləri yığılaraq, müsəlmanları gözləyən təhlükəni aradan qaldırmaq üçün müəyyən tədbirlər görüb silahlı müdafiə qüvvələri yaratdılar.

Bu qüvvələrə şəhərin ən nüfuzlu şəxslərindən biri olan Ələkbər bəy Rəfibəyli başçılıq edirdi. O, əsas qərargah olan “Nəşri-Maarif” və “Xeyriyyə Cəmiyyəti”nin binasından xalqa göstərişlər verir və vəziyyətə nəzarət edirdi [Şeyxzamanov, 1997, səh-26]. Həmin qüvvələrə qoşulan müsəlmanlar bazar-dükanı bağlayıb silahlanır Bağmanlar, Bala-Bağman məhəlləsi və şəhər qəssabxanasında toplaşırdılar [Алибегов, 1906, səh-160]. Qaçaq Dəli Alı kəndlilərdən topladığı iki min nəfərlik silahlı dəstə ilə şəhər müsəlmanlarına köməyə gəlmişdi

[Şeyxzamanov, 1997, səh-25]. Hər kəs “Ya Allah” sədaları altında ermənilərin üzərinə hücumu keçirdilər. [Nəvvab, 1993, səh-47] Onlar ermənilərin çayı keçməsinin qarşısını almaq üçün körpünün qarşısını kəsib gülləbaran etmişdilər. Onların müsəlman məhəllələrində olan dükənlərini və evlərini talan edib od vurub yandırırtdılar. [Nəvvab, 1993, səh-47] Bu zaman erməni tərəfdə iş üçün gedən müsəlmanlar orda öldürüldüyü kimi, azərbaycan türk məhəllələrində al-ver edən ermənilərdə burada öldürülürdü [Şeyxzamanov, 1997, səh-27]. Şəhərin erməni məhəllələrindən keçən müsəlmanlar vəhşicəsinə öldürülür və onlara yaxın olan Molla Cəlilli məhəlləsindəki müsəlman evləri yandırılıb qarət edilirdi. Məhəllədən sağ qalanlar ermənilərə qarşı müqavimət göstərir və canlarını qurtarmaq üçün çayın digər tərəfinə keçməyə can atırdılar [Fəna, 2009, səh-125]. Həmin vaxt igidliyi ilə məşhur olan şəhər sakini Tatoğlu Qara öz dəstəsi ilə birlikdə ermənilərə ağır zərbələr vurub onlara qan uddururdu. Lakin, ermənilər onu öldürməyə cəsarət etmədiyi üçün rus əsgərlərini ələ alıb onu öldürməyə nail olmuşdular. Gəncə onun ölümünü hüznə qarşılıdı. [Şeyxzamanov, 1997, səh-24] Gəncənin böyük bir hissəsi alov içində olduğu vaxt çoxlu sayda insan həlak oldu. Şəhərə ezam edilən Qafqaz hakiminin müavini general Malam azərbaycan türkləri və ermənilər arasındakı münaqişəni dayandırmağa çalışırdı. Artıq hər iki tərəf döyüşü dayandırmaq niyyətində idi. Lakin çox təəssüf ki, bir neçə tatar erməni məhəlləsində, bir neçə erməni isə tatar məhəlləsində öldürüldü və döyüş yenidən qızıxdı [Villari, 1906, səh-332]. M.S.Ordubadinin yazdığına görə noyabrın 23 gecə saatlarında ermənilər müsəlman məhəllələrinə qəflətən yenidən basqın etdilər. Erməni silahlıları Gəncə çayını keçərək azərbaycan türklərinin yaşadığı məhəllədə şəhər sakini Tağı Ağahüseyn oğlunun dəyirmanında gizləniş pusqu qururlar, digər dəstələr isə onlardan işarə gözləyəndək hücum üçün çayın digər sahilində gözləyirlər. Ermənilərin gizləndiyini görə azərbaycan türklərinin müdafiə dəstələri gözlənilmədən dəyirmanı güllələməyə başlayırlar. Ermənilər atəşlə cavab versələrdə təlaşlı halda nə baş verdiyini anlamayıb qaçaraq Gəncə çayının digər tərəfinə keçməyə başlayırlar. Məhz bundan sonra tərəflər arasında qanlı atışma başlayaraq gecə yarısına dək davam edir. Qaranlıqda tüfəng səsləri və bomba sədaları eşidilməsəydi, göydən qırmızı yağış yağır zənn edilərdi. Münaqişə nəticəsində hər iki tərəfdən ölən və yaralananlar olsa da ən çox tələfat dağıniq halda olan erməni tərəfində oldu. Diqqəti cəlb edən bu idi ki, çar hökuməti və məmurları bu qanlı qırğına seyrçi mövqe tuturtdular. [Şeyxzamanov, 1997, səh-24] Erməni publisisti İ. Alibeqovun fikrincə, erməni-tatar münaqişələrinin bütün dəhşətlərinin əsas səbəbi "ümumi polis-bürokratik rejimi" idi [Алибегов, 1906, səh-32]. Deyilənlərə görə şəhərin polis agentləri general Malamanın tərəflərin aralarını sakitləşdirmək işlərini pozmağa çalışırdılar [Villari, 1906, səh-332]. Vəziyyətin gərginləşdiyi anlayan bəzi

yüksək rütbəli çar məmurları və qubernator Bauyer nə edəcəklərini bilmədikləri üçün müsəlmanları dayandıрмаğın ən yaxşı yolunu Ələkbər bəy Rəfibəyli ilə danışıqlarda gördülər. Onlar “Ələkbər bəy şəhərin yarısını məhv etmək fəlakətdir və ermənilər tutduqları işdən peşmandır” söyləyərək xalq hərəkatını dayandıрмаğı xahiş etdilər. Nəhayət xahiş minnətdən sonra Ələkbər bəy müsəlman qüvvələrinə dayanmaq əmri verir [Şeyxzamanov, 1997, səh-26]. Sonunda noyabrın 24-də general Malam hər iki tərəfin nüfuzlu şəxslərini sülh üçün şəhəri ikiye ayıran dəmir körpüyə dəvət etdi. Şəhər cammatı sülh istədiklərini bildirərək körpüyə yığılmışdı. Körpüdə əvvəlcə şeyxülislam daha sonra isə erməni arximandriti təsirli nitq söyləyərək tərəfləri sülhə səslədilər. Bundan sonra isə sülhün şərtləri açıqlandı. Belə ki, ilk öncə noyabrın 18-dən 24-dək baş verən münaqişələrdə əsir düşən vətəndaşların qaytarılması və əsirlərin mübadiləsi üçün hər iki tərəfdən nümayəndələr seçilməsi sülhün ilkin şərtləri oldu. Nümayəndələr seçilib iş başına göndərildikdə cammat artıq öz evlərinə dağılıbmışdılar. Lakin çox keçmir ki, münaqişədə itkiləri çox olan tərəf kimi intiqam almaq istəyən ermənilər sülhü yenidən pozurlar. Belə ki, müsəlman məhəlləsindəki dəyirmanın yanında olan erməni cəsədlərini təhvil götürməyə gedən Həsən bəy Fətəlibəyovun nümayəndə heyəti ermənilər tərəfindən “müsəlmanlar cənazələrimizi gizlədirlər” deyərək atəşə tutulurlar. Bu vaxt cənazə və əsirləri təhvil alan digər müsəlmanları da bombardıman edirlər. Nümayəndə heyəti arasında ölən və yaralananlar olur. Bu xəbər hər yerə yayılan kimi azərbaycan türkləri müsəlman məhəllələrinə gedən və vağzal tərəfdən gələn ermənilərə hücum edirlər. Nəticədə bu toqquşmada 8 nəfər müsəlman qətlə yetirilir ki, bunlardan biri quberniya məclisinin üzvü Axund Molla Nəcəfqluzadə olur. Müsəlman cənazələrini təhvil almağa gedənlərdən yalnız Serebrakovun nümayəndə heyəti sağ salamat qalır. Sülhü pozan ermənilər özlərini təmizə çıxarmaq üçün hökumət orqanlarına özlərinə xeyir edən bəhanələr uyduraraq bəziləri “biz bu xəbəri hələ digər erməni dəstələrinə vermədiyimizə görə bu hadisə baş verdi” deyir, digərləri isə “sülhü hınçaqqılar bağladığından münaqişəni daşnaksütyununun başladığını” söyləyirdilər. Ancaq saf müsəlmanlar onların bu bəhanələrinə inanıb susmağa məcbur qaldılar.

Bu hadisələrdən bir qədər sonra hökumət adamları işə müdaxilə edib yenidən danışıqlara təşəbbüs etsələr də müsəlman tərəfindən fərqli olaraq erməni tərəfi buna etinadsız yanaşır bəzən isə danışıqlara gəlməkdən imtina edirdilər. Buna baxmayaraq M.S.Ordubadinin verdiyi məlumata görə şəhər quberniya idarəsinin üzvü Mixaylovun sədrliyi ilə əsirlərin dəyişdirilməsi məsələsinin həlli üçün iki heyət təşkil edildi. Birinci heyət vəkil Çemits və Serebrakov, ikinci heyət isə Mixaylov, Əli Əkbər bəy Rəfibəyov və Əli Əsgər Xasməmmədovdan ibarət idi. Bu nümayəndələrin səyi nəticəsində noyabrın 24-də əsir tutulmuş üç müsəlman və Xocayev adlı bir erməni geri qaytarıldı. Baş verən hadisələrdən

istifadə edərək qarətçilik edən gürcülər isə müsəlmanlar tərəfindən əsir tutulsa da onlar əvvəlcədən azad edilmişdilər. Bu məsələ öz həllini tapdıqdan sonra gündəmdə tərəflər arasında sülh bağlamaq dururdu. Şəhərə müvəqqəti olaraq yeni təyin edilən general-qubernator Flişer sülh üçün yeni bir heyətin təşkili üçün əmr verdi. Əmrə əsasən polkovnik İsayeviçin sədrliyi və 12 nəfərdən ibarət hərbi zabitin iştirakı ilə hər iki tərəfdən 12 vəkil olmaq şərti ilə sülh müqaviləsi imzalandı. Şərtlərə görə məsələnin həllinə görə vəkillərdən hər hansı biri narazı qalarsa bu işin həlli 12 nəfərdən ibarət hərbi zabitə həvalə edilirdi. Bundan sonra şəhərdə nisbətən sakitçilik bərqərar oldu. Lakin həmin heyətin üzvlərinin və vəkillərin öz işlərində bəzi nöqsanlara yol verdiklərinə görə şəhər əvvəlki vəziyyətinə qayıtdı. Bu zaman tərəfləri sakitləşdirmək və qırğınların qarşısını almaq üçün hökumət idarələri yeni məşhur generallarla əvəzləndi [Ordubadi, 2007, səh-121].

Ermənilər bu qırğınların başlıca səbəbkarı olsalar da hər yerdə yuxarı dövlət orqanlarına və dövrü mətbuata “müsəlmanlar noyabrın 18-də bizə qəfil hücum çəkildilər” deyərək car çəkirdilər. Buna görə də həmin dövrdəki rus dilli bir çox mətbuat orqanlarının redaksiyası ermənilərə məxsus və ya onların sifarişlərini yerinə yetirdiyindən müəlliflər qırğınların əsas günahkarı kimi məhz azərbaycan türklərini görürdülər. Dövrün erməni dilində olan qəzetlərinin bir çoxsu milli ədavəti qızıqdırır və erməniləri türklərə qarşı qaldıraraq qırğınlara təhrik edirdilər. Bu dövrdə Rusiyada və xarici ölkələrdə çap edilən qəzet və teleqraf agentliklərinin müxbirləri hadisə yerinə gələrək reportaj hazırlayıb dərc edirdilər. Lakin bu reportajlarda xristian təəssübkeşliyi özünü göstərmiş, hadisələrə obyektiv yanaşılmamış və mahiyətə təhrif olunmuş formada olmuşdur [Mustafa, 2009]. M.S.Ordubadinin verdiyi məlumata görə əgər azərbaycan türkləri əvvəlcədən qırğın törətmək fikrində olsa idilər, Gəncənin vağzal yolundakı 3 minə dək ermənidən biri də salamat qalmazdı. Ermənilər təkcə noyabrın 18-dək Gəncə və ətraf ərazilərdə ümumi olaraq heç bir səbəb olmadan 30 nəfərə dək silahsız və günahsız müsəlmanları qətlə yetirmişdilər. Məsəlçün: noyabrın 8-də beş nəfər daşnaksütyun üzvü olan silahlı erməni dəstəsi Bəhmənli kənd sakini Abbas Həsən oğlunu Dərəbağ adlı bağda öldürmüşdülər; Qoşa Çinar kəndinin erməni hissəsində günahsız olaraq 4 müsəlman və Molla Cəlilli kəndinin digər sakinlərini gülləbaran etmişdilər. Daha sonra həmin cinayətkarların Avetis Oqanesov, papaqçı Qrişa, Vaso Amospirov və onların dostlarından ibarət dəstə olduğu məlum olur; noyabrın 12-də daşnaksütyunlular Amospirovun dəyirmançası olan Kərbəlayı Fərəc Həsən oğlunu öldürmüşdülər. Şəhərdə yaşayan müsəlmanlar ermənilərin hər cür vəhşiliklərinə dözürdülər. Çünki onlar cinayətkarların tezliklə tutulub həbs ediləcəyinə ümid edirdilər.

Hökumət bütün bu qanlı hadisələrin qarşısını almaq üçün sülh danışıqlarına başlamayı qərara aldı. 1906-cı ilin fevralın 20-də Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkovun sədrliyi ilə azərbaycan türklərinin və erməni nümayəndələrinin iştirakı ilə Tiflisdə tərəflər arasında ümumi sülhə nail olmaq üçün qurultay təşkil edildi. Həmin qurultayda Azərbaycan türklərinin nümayəndələrindən Gəncəni Əliəkbər bəy Xasməmmədov və Adil xan Ziyadxanov təmsil edirdi [Ordubadi, 2007, səh-134]. Uzun sürən müzakirələrdən sonra tərəflər arasında barışıq əldə edildi və şəhərlərdə qisməndə olsa bu tip hadisələrin sayı azaldı. 1906-cı ilin avqust-sentyabrında Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında "Difai" partiyası - "Qafqaz Ümumüsəlman Komitəsi" təşkil olundu. 1905-ci ildə erməni-azərbaycanlı ziddiyyətlərinin kəskinləşməsi milli siyasi təşkilatın yaradılmasının zəruriliyini aşkar etdi [Seyidzadə, 1998, səh-88]. "Difai" təşkilatın Gəncə şöbəsinə şəhərdə böyük nüfuza malik axund Molla Pişnamazzadə və Ələkbər bəy Rəfibəyli sədrlik edirdi. "Difai" öz bəyanatında bildirirdi ki, "yenidən qan tökmək istəyən ermənilər layiqli cavab alacaq və Daşnaklar bilsin ki, biz heç vaxt öz xalqımızın məhvi üzərində erməni xalqının xoşbəxt yaşamasına imkan vermərik", həmçinin "bu qırğınları törədən hökumət dairələri lənətlənir və xəbərdarlıq edilirdi ki, tökülən günahsız qanlara görə ən amansız cəza alacaqlar". Bu təşkilatın üzvləri həqiqətəndə erməni quldurlarına divan tutması yerlərdəki ermənipərəst qəddar ali rütbəli məmurları qorxuya salmışdı. Bir faktı qeyd edək ki, 1907-ci ildə "Difai"-nin üzvləri Gəncə qubernatorun dəftərxana rəisi Kleşinskini qəddar əməllərinə görə və ermənilərlə əlbir olduğu üçün amansızcasına qətlə yetirmişdilər [Şeyxzamanov, 1997, səh-30]. "Difai" aradan götürdüyü şəxsin nə üçün qətlə yetirilməsi haqqında divarlara bəyannamələr yapışdıraraq digər ermənilərə və ermənipərəst rus məmurlarına dərs olsun deyə xəbərdarlıq edirdilər. Bunu görən bəzi ermənipərəst çar məmurları "Difai"-nin bu əməllərindən qorxuya düşmüşdülər. 1907-ci il mayın 30-da Yelizavetpol qubernatoru Q. Kovalyov ona çatmış məlumatlar əsasında polis rəislərinə tapşırıq verir ki, tamamilə məxfi yollarla bu partiyanın şəxsi heyətini, onun məqsədlərini və nəhayət onun hansı vəsaitlər hesabına mövcud olmasını aydınlaşdırınsınlar [Əzizov, 2009, səh-51]. Bundan sonra partiya aşkara çıxması üçün işlərini daha diqqətli və gizlin etməyə məcbur olmuşdu.

1906-cı ildə şəhərdə tərəflər arasında toqquşmalar səngimişdi ancaq azda olsa bir sıra münafiqlər baş verirdi. Bunlardan biri aprel ayında baş verdi. Belə ki, Gəncənin bağlarında çalışan bir qrup azərbaycan türkləri qubernatora ərizə ilə müraciət etdilər ki, erməni tərəfdəki bağlarımızda əkib becərməyə ermənilər mane olur. Qubernator həll yolu kimi müsəlmanlara bir neçə kazak verib bağlara göndərir. Onlar bağlara çatanda kazaklar və müsəlmanlar ermənilər tərəfindən atəşə tutulur. Atışmadan sonra müsəlmanlar həmin kazaklarla birgə geri

qayıdaraq hadisəni qubernatora ərz edib ermənilərlə özlərinin məşğul olmağı üçün icazə istədilər. Bu an ermənilər tərəfindən müsəlmanların bir sürü qoyununu alıb aparmaları haqqında məlumat daxil olduqda qubernator qəzəblənərək erməni məhəllələrinə bir neçə dəfə top atəşi açmağı əmr etdi. Bununlada ermənilər layiqli cavablarını aldılar [Nəvvab, 1993, səh-74].

4. Gəncədə baş verən hadisələrin nəticələri

Ümumən Qafqaz regionunda erməni-azərbaycanlı davası nəticəsində 10.000 nəfər öldürülmüş, 7 şəhərin və 252 kəndin əhalisinə ziyan vurulmuşdu [Mehtiyev, 2012 səh-167].

Bu münaqişələrdən ziyan çəkən şəhərlərdən biri də Gəncə olmuşdur. Şəhərin infrastrukturuna çox ciddi ziyan dəymişdi. İnzibati binalar, mülklər, bazarlar, karvansaraylar, evlər, dükənlər, iri ticarət obyektləri və s. yerlər ermənilər tərəfindən qarət və talan edilərək yandırılmışdır. Gəncənin əsas türk Ozan, Zərrabi, Əttarlar, İmamlı, Dördyol, Sofulu, Səfərabad, Böyük Bağman, Bala-Bağman, Toyuqçu və s. məhəllələri arasında Noraşen adlı bir erməni məhəlləsi var idi. Ermənilər yaşayan şəhərin ikinci hissəsində isə Molla Cəlilli, Çaylı və Hacı Məlikli adlı üç müsəlman məhəlləsi var idi. Müsəlman-erməni qovğasından sonra bu üç məhəllənin sakinləri olan qadınlar, uşaqlar, qocalar Gəncə çayını keçərək müsəlman məhəllələrinə pənah apardılar. Buna cavab olaraq Noraşen məhəlləsinin erməni sakinləri azərbaycan türkləri tərəfindən qovularaq çayın digər tərəfinə köçməyə məcbur qaldılar [Şeyxzamanov, 1997, səh-23]. Bu üç məhəllədən gələn müsəlman əhaliyə “Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti”nin və digər məhəllə sakinlərinin köməyi ilə maddi yardım edilirdi. Şəhərin İmamlı məhəlləsi yaxınlığındakı boş yerlərdə onlar üçün torpaq sahəsi ayrılaraq yeni yaşayış məhəlləsi salındı. Yeni məhəllə “Molla Cəlilli” adlansa da burada hər üç məhəllə sakinləri yerləşdirilmişdi. [Əhmədov, 2007, səh-216] Çayın sağ sahilindəki keçmiş “Molla Cəlilli” və digər üç müsəlman məhəlləsi ermənilər tərəfindən qarət edilib, yandırılıb və zəbt edildikdən sonra buraya rəsmi orqanların razılığı ilə Osmanlıdan gələn erməni köçkünləri və “Noraşen” məhəlləsindən qovulan ermənilər məskunlaşdırıldı. Bu işə yüksək rütbəli erməni keşişi və Yelisavetpol (Gəncə) arximandriti olan Saopyan Koryunun vasitəçilik etdiyindən ermənilər “Molla Cəlilli”nin adını dəyişib onun şərəfinə “Koryunapat” adlandırdılar. Sonralar Saopyan Koryunun Gəncədə fəaliyyət göstərən terrorçu “Daşnaksütyun” partiyasının əsas qəddar idarəçilərindən biri olduğu və erməni-müsəlman davası zamanı bir çox günahsız azərbaycan türklərinin qırğınının əsas təşkilatçısı olduğu məlum olmuşdur. Arximandrit Saopyan Koryun 1908-ci ildə törətdiyi cinayətlərə görə katorqaya göndərildi. Hökumət orqanları ermənilərin narazılığına baxmayaraq “Koryunapat”ın adı dəyişdirərək “Çerkovnaya” adlandırdı [Островский, 2002, səh-538]

1905-1906-cı illərdə çarizmin Azərbaycanda törətdiyi milli qırğın bununla bitmir. Sonrakı tarixi dövrlərdə xalqın imperiya əsarətinə qarşı milli-azadlıq hərəkatı coşduqda bu tədbirə təkrar-təkrar əl atılmışdır. Hər dəfə də imperiya himayədarlarının fitvası ilə ermənilər türklərin qanıma susamış və qətl-qarətlər törətmişdilər [Vəliyev, 2009, səh-60].

ƏDƏBİYYAT:

Ağasıyev İ. Almanların Qafqazda məskunlaşması (XVIII əsrin sonu – XX əvvəllərində) Bakı, 2009, səh, 209

Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı, 2007, 883

Əhmədov F. Gəncənin tarix yaddaşı, Gəncə, “Elm”, 2007, səh, 244

Əzizov E. Difai, (XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri), Bakı, 2009, səh, 198

Fəna M.R. 1905-ci il hadisəsi, Bakı “Nurlan”, 2009, səh, 144

İsayev.Ə. Gəncə və Gəncəlilər, (Roman Xronika), Bakı, 2008, səh, 594

Karapetyan S. Northern Artsakh, Yerevan, 2007, page, 606

Mehtiyev R. Azərbaycanlıların soyqırımı: (Tarixin qanlı səhifələri) I cild, Bakı, 2012, səh 448

Mustafa N. AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi. Xalq qəzeti.- 11-2009.- 31 mart.- s. 4. http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/xalqqazeti_mart2009/73453.htm

Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, Bakı, “Azərbaycan”, 1993, səh, 90

Ordubadi M.S. Qanlı illər, (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman davasının tarixi), Bakı, 2007, səh, 182

Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: (müstəqilliyə aparan yollar), Bakı, 1998, səh 187

Şeyxzamanlı N. Azərbaycan İstiqlal Mücadiləsinin xatirələri, Bakı, “Qartal”, 1997, səh, 304

Vəliyev.T.T. XX əsr Azərbaycan Tarixi. II cild, (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı, 2009, səh, 559

Villari L. Fire and Sword in the Caucasus, London, 1906, page 347

Алибегов И. Елисаветпольские Кровавые дни предъ судом общества, Тифлис, 1906, стр, 183

Багирова И.С. Политические Партии и Организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917), Баку, “Elm”, 1997, səh, 330

Лукьянов С.А. и Удодов А.Г. Государственно-Правовое Регулирование Деятельности армяно-григорианской церкви в Российской Империи, Екатеринбург, 2016, стр, 172

Островский А.В. (Серия Архив), Кто Стоял За Спиной Сталина?, Москва, 2002, “Олма-Пресс”, стр, 640

Пагирева Д.Д. Кавказский Календарь-1906, Тифлис, 1906, стр, 628